

Saša Vuga

Rojen za Montparnasse – ne, za Montmartre

(Vitomil Zupan, 1914–2014)

Zavoljo arestantske karantene

Spominski zapis, ki noče biti dolg. Zakaj poskus najinega prijateljevanja je bil, v primerjavi z drugimi, vseživljenjskimi, kratek. *Pod skalco* (morda *lipco*?) naju je zatohle poletne noči pripeljal Andrej Hieng. Pri razhodu čez nekaj let v zgodnjih, zefirsko bistrih jutranjih urah na Mostu na Soči pa je dremal muzikus Miran Kvartič – ne vem, ali sem lahko do Vitomila kritičen po vsem, kar je tako pokonci, z asketsko trmo prestal (in skoraj podlegel. Navadnega jetnika bi, pravijo, pustili shirati).

Vabili sta me eksotika anekdot in *karizma*, ki sta veli od njega (levi sokol. Od 1941. v OF. Aretiran po izdaji sošolca klerika – in tako naprej). Čakal sem, da bi mu odklenili iz ječe. Pa zgodaj ujel o njem marsikaj pohujšljivega. Na primer: Miško Kranjec, Ivan Bratko in še kdo so 1948. organizirali tako imenovano *Konferenco mladih piscev začetnikov*. Radovedno sem pripotoval s Primorskega. In pod večer pri Slamiču že slišal za “pisatelja, ki ima raje domačega mačka kot socialistični realizem, čeprav je bil partizan!” (zgroženi, dragi Miha Klinar z Jesenic, pesnik) – bil je čas, ko se je Vitomilova steblika dramatično nevarno povešala (ostri napadi, ne le Zihherlovi, ob *Juriju Trajbasu*). Celo teatrolog dr. Branko Gavella, ki je prihajal iz Zagreba letovat k Soči, je mojemu očetu, odrezanemu v tolminsko puščobo, pripovedoval marsikaj zanimivega iz *vélikega, umetniškega sveta* – tudi o tem, kako je Zupan (pod vplivom zmagoslavske evforije in spodobnih pijač) vdrl k politično razbolelemu Krleži. In kako je ta trepetaje stal pred njegovimi rumenimi škornji in čedno uniformo.

Prijaznega popoldnéva smo na vrtu hotela *Union* pili vipavca in jedli sírov narezek, poleg je bil tudi moj profesor Ocvirk, ko se mi je začelo nekako sušiti. Se mi po čudnem procesu, ki ga ne znam analizirati – osipati.

Zlasti me je motilo (bojevnikovo?) visokostno, podcenjevalno gledanje na dr. Ocvirka (sicer ga je imel, sem pozneje uvidel, rad), ki je vendàr grdo trpel po nemških taboriščih. O dr. Antonu Sovretu pa je kot v religioznem transu pomrmraval: “Kljub srebrni ploščici v lobanji, načeti od granate, je leksikološki Bog!” Na kratko – Vitomil, ki sem ga v fantaziji (po fantaziji drugih?) vzdignil pod oblak, kot so na paradah vzdigovali nad Rdeči trg balon z orjaškim papirmašejskim Stalinovim profilom, se je začel *spuščati*.

S tega srečanja sta mi obležali v spominu neprimerno ravnanje z dr. Antonom Ocvirkom in – besedica *piškot*: V restavraciji takrat sem prvič opazil, kasneje se je to vsakokrat stanovitno ponavljalo, kako eremitsko je Vitomil jedel (veliko več je pil). *Kaj boste naročili*, je vprašal natakár. Vitomil se je, zmeraj *sottovoce*, ozrl: “En piškot, prosim.”

V družbi je bil Ahac zanimivo dominanten. Javoršek kersnikovski, jarogospoksi. Vitomil impresivno (večkrat tudi neprijetno) skrivnosten. Spočetka me je motila družba, ki ga je obkrožala (samo na daleč bi spominjala na krog Ivana Mraka): Ker so mu ukradli sedem let življenja, ga obsojali na samico, je opazno hrepenel po omizju famulusov. Po nekakšnem starogrškem *symposiumu*, “kjer bi se pustil občudovati”. Pa se mi je videl kot oleografski Kristus, ki pod oljko poslušà zmedene, rahlo pijane, neznanško pomembne discepeljne – če si sédel, si ga pri bližnji mizi že ujel, kako mrmra (spominjam se, da) Petru Božiču *d'etre raisonnable dans les choses d'amour*.¹ No, na koncu so ga skoraj vsi (razen žensk) zapustili.

Naneslo je, da sem mu pomogel do stanovanja (ki je z njimi Vida Tomšičeva oblagodarila DSP). In iz nekaj malega težav – nanje je nãletaval, nepraktičen, včasih kar panično izgubljen, zavoljo arestantske karantene. Ko so mu dali iz zãpora, je pohlepno, dnevno, mesec, dva, korakal križem po Ljubljani. Ostentativno zravnãan. V nekakšni zãvezniški uniformi. Z baskovko globoko čez desno uho po maniri poljskih padalcev. Z rjavimi čevlji (ameriških marincev?) – vse do konca se je oblačil skromno. Športno. Srajca, skoraj rajši pulover. Enkrat samkrat sem ga, pozneje, videl brezhibno, elegantno opravljenega. Moram reči, da je to salonstvo nosil patricijsko – na podelitvi Prešernove nagrade, ko je prišel v črnem, s temnimi naočniki, z atletsko kulturo telesa, na oder. In mu je polizana birokratska figura, predsednik Prešernovega sklada, izročila nagrado (pa se brž potlej v jecljavskem *govoru* spraševala, ali je nagrada prišla v prave roke).

¹ Naj bo razumen v ljubezenskih rečeh.

Sibeliusov *Valse triste*

Čeravno sem prijatelj italijanskega reka *fra moglie e marito non mettere il dito*,² se mi zdi, da sem Vitomilu zameril, naj tako rečem, drago Niko – kako ga je čakala. Premagovala revščino. Zanj trepetala. Skrbela za družino. Iz ječe tihotapila v volnenih rokavicah ali v nedrjih rokopise. Potlej pa pretrganje, (nerazumljivi) kólaps: Zapustil jo je. Zamenjal – no, jah.

Vendâr – kaj sem pri Vitomilu občudoval, torej spoštoval? Najprvo, da si je za življenjsko geslo izbral lapidarni Luciferjev odgovor Bogu: *Non serviam!*³ Pogum v partizanih. Zadržanje v gonobni ječi. Izobrazbo. Poliglotstvo. Literarno bero. Elokvenco. Očarljivost. Neverjetno moč – energijo: Na zrela leta je diplomiral iz inženirstva. Se ukvarjal z boksarskim funkcionarstvom. In se pustil zapeljati filmarstvu, bojda efemerni disciplini, ki se je takrat na Slovenskem (ker jo je hvalil Lenin?) čez mero napihovala.

Očitali so mu: Orgije. Smešenje organov ljudske oblasti. Ogrožanje varnosti države. Homoerotičnost – marsikaj vsega je bilo. Zanimive (za našo literaturo?) so Vitomilove psihopatološko seksualne strani. In predrznost, ki je z njo vztrajno izzival hipokritsko šentflorjansko mizerijo. Dovtipe o srečnem socializmu in sarkazme krog *nove družbe* je plačal s sedmimi leti ječe – ob nesrečnem Ludviku Mrzeli je menda naš pisateljski zapornik z najdaljšim stažem (Javoršek v *Nevarnih razmerjih* temù oporeka).

Očitali – mimogrede: Roman *Potovanje na konec pomladi*, 1972 (prvotni naslov je *Tajsi*, podnaslov pa *Blisk v štirih barvah*, oprt je na Célinovo *Potovanje na konec noči*, 1932) upodablja ljubljanske mestjane med vojnama – protagonist je profesor, ki ima s Tajsijem, dijakom, nekako problematične odnose. Mimogrede.

Naj dodam, kar mi je zaupala A. M., Vitomilova in (*honi soit qui mal y pense*)⁴ moja prijateljica: Pred njunimi *seansami* ji je Vitomil na golo nadel mornarsko majico in fantkovske hlače dokolenke. Pa – vozili da so se k nekemu profesorju (Žagarju?) v Tržič: Ponoči jim je, oblečena samo v črne salonarje, pri belem pianinu z vdelanima medeninastima svečnikoma igrala iz Offenbacha, Ravela, zlasti iz Musorskega. Gospodje vtem pa kot gospodje. In – da je bil Jože Javoršek, takrat še Jože Brejc, zamaknjen v Vitomila. Kdaj opolnoči mu je, ko so zapirali postajo, poslal iznad slaščičarne *Petriček*, tam je neposredno po 1945. domoval RL, Sibeliusov *Valse triste* – znamenje, da se morata srečati (ali pri njem ali pri njem).

²Med moža in ženo ne vtikaj prsta.

³Ne bom hlapčeval.

⁴Naj ga bo sram, kdor si ob tem kaj slabega misli.

Ko sem odhajal v Pariz, je naju z ženo Anko Javoršek prijazno povabil na večerjo. Spotoma sem mu rekel za priporočen hotel. Ne vem, kaj mu je bilo: Dal mi je naslov bednega, skrajno umazanega hospica (*Hotel du France?*) – upravljali so ga mladi moški: Receptor, gol do pasu, je imel dolgo, šklepetavo ovratnico iz morskih školjk in smaragdno pobarvane obrvi. Nekdo, ki je bos, ploskonog prišlapal mimo, pa rdeče položene nohte na rokâh in na nogah. Kadil je z ustnikom à la Marlene Dietrich – vse je bilo tako teatrsko nevsakdanje, da sem brž poklical taksi in se pobral.

Skoraj po shakespeareo

Za partizansko trojico velja, ko da je kdo vanjo vrgel ročno granato – razgnalo jo je. Začelo se je v noči, ko je sred krokarije Ahac telefoniral Dizmi, da je Tito padel. Da se pripravljajo na beg. V tujino. Panika – sodniki potlej, je menil Hieng, so bili zlasti Vitomilu krivični iz moškega ljubosumja. Klavrni, paragrafarji v uniformi: On pa clarkgablovski, uglašen, svetovljan, lovec na nežna srca in tako naprej. Ciničen (v tistih časih naglaven greh – ob homoerotičnosti, ki so jo obešali tako Zupanu kot Javoršku).

Vitomil je vlekel galjotsko kroglo zavoľjo, je sam zapisal v *Gradivu za življenjepis*, 1979: “Povzročena samomora neke prijateljice”. O tem je Zlobcu in meni govoril pod pergolo nad Kopro, po seji sveta založbe LIPA, Vlado Kozak, partizan Dizma – poslali so ga namreč na ROF⁵ ekshumirat gospo A. T. Dizma je to mučno zadevščino risal z barvami, ki jih uporablja E. A. Poe v noveli *Umor v ulici Margue*. Afero mi je v dolgočasnih zimskih radijskih nočeh omenjal tudi tehnik Tone Ribič, njun kolega na ROF. Najbrž bi bil pojasnjevalno zelo zanimiv pregled Vitomilovega policijskega dosjeja, skratka: Samo približno vem, kako se je, s čim natanko Vitomil v življenju *pregrešil*. Vem pa, naj ponovim svojo staro sintagmo: Za sleherni usodni *faux pas*⁶ je plačal – pošteno. Skoraj po shakespeareo.

Sodbo so razglasili 11. februarja 1949. Ko so odhajali po hodniku, je Vitomil zamrmral iz Danteja: *Lasciate ogni speranza voi ch' entrate*⁷ – so mu zato h kazni prišteli še nekaj let? V zapor je šel pokončno. Iz njega se je, utrujeno pokončen, vrnil 28. novembra 1955.

⁵Radio OF.

⁶Spodrsljaj, napaka.

⁷Pozabite na vsak up, vi, ki vstopate.

Ob televizijskem pikniku na Bledu je prisedel k mizi sred gaja, pod krošnjami, tam smo sedeli Tone Svetina, Ivan Ribič in še kdo, privlačen, čeden, plečat fant (inženir? Ne pomnim več) – čez čas se nam je razkril kot sin gospe A. T. In da je pozvonil pri Vitomilu: “Preprosto, hotel sem si ga ogledati, ki nam je ugonobil mamó.” Ne bi ponavljal krokija, ki nam ga je zarisal – že po treh minutah da se je, v veži stanovanja, obrnil in odšel.

Oblásti so (ko danes) pomagali ostati na oblasti tudi čudno smešni profili: Preračunljivci, majski hrošči, potuhnjeni klerikalci, pokvarjenci različnih kalibrov, kandidati za manijáke in podobno – značajski ničeti. Legendarni narodni junak Daki je zapustil pričevanje z apodiktičnim naslovom *Najboljši so padli*. Tam ni filozofije, so pretresljivo groba dejstva. Če kdo, je prav on natančno vedel, o čem poroča s svojo vozláto besedo (pekovskega pomočnika). Oblastem se je seveda podkadilo – ne zaradi preprosto elementarnih pričevanjskih podatkov, ampak zaradi naslova. Partijski monsignori so mu ga, ta naslov, zamerili (knjigo je moral izdati v samozaložbi). Namreč: Če so najboljši padli, potlej oni, monsignorji, niso bili najboljši.

Povest o panterju Dingu

Spotoma: Ko sem menil, da Daki pretirava s padlimi sovražniki, sem se spomnil dveh bitk leta 1944 v naših hribih: Pod véčer sem šel, fantek, čez trg. Pred čevljarsko delavnico je stal mobiliziran avtobus goriškega mestnega podjetja *Ribi*. Pokukam noter – v višini sedežnih hrbtíšč so bila od zadnjih do prednjih vrat nametana krvava trupla nemških vojakov. Z grozo sem, uročeno bolščal, ko je za mojim hrbtóm neki Nemec divje zakričal. Ucvrl sem jo. Ali ko me je v drugem nadstropju naše hiše na Mostu na Soči oče ponoči zbudil. Previdno je odmaknil režo v polknici – spodaj, na vogalu, je mrlela žarnica. Pod lučjo je s prižganim motorjem čakal tovornjak, dobesedno naphan z groteskno spačenimi soldati, vnémarno zakritimi z vejami. Nemci so živčno hiteli sèm, tja. Čez teden dni smo v tržaškem *Piccolu* brali, da so banditi imeli hude izgube – Nemci pa le 4.

Poldrugo leto po osvoboditvi je bila literarno *mondena* Ljubljana v znamenju Vitomila Zupana (umetniško ga je *podajal* Jože Tiran – *Andante patetico* ali *Povest o panterju Dingu*). Bila je svoboda. Sproščenost. Vsa bednost, trpljenje, pričakovanje se je prelivalo v veselje. V razbrzdavnost. Drugim se je pa grdo pisalo: Zato sta s polkovnikom Ahacem (po intervenciji pri Vidmarju) hitro rešila iz Škofovih zavodov obetavnega “domobranca” Hienga – ta je čakal, da ga bo tovornjak odsul v kočevsko

noč in meglò. Dan za dnem so se vrstili knjižni večeri s *pijankami*, na primer: Vračali so se, spodobno *utrujeni*, iz Mozirja. Avtomobil je bil škoda, vojni plen, zrešetán s partizanskimi rafali. “Vendar z mogočnimi sedeži! Poslalo ga je ministrstvo.” Šlo je udobno. Šlo previdno, ko se je Frane Milčinski-Ježek zdramil. Bolsnil v noč. Kriknil: Pred njimi jo je po makadamski cesti brisalo kolo! “Ko smo se skobacáli iz jarka, smo videli, da je naše.”

S časom se je čas postaral: Vitomil se je na vrtu pri Turistu pehal krog izjemno lepega dekleta. Ko je vklopil vse piščali svojih donhuanskih orgel, se je z radijske vaje na Tavčarjevi 17 prikazal saksofonist Ati Soss. Gospodični pomignil – in sta odšla. Pa zoprna anekdota iz kluba kulturnih delavcev visoko nad Ljubljano. Notri so bili slikar Maksim Sedej z gospo, Matej Bor, Kumba in drugi: Opolnoči smo se odpravljali, ko je A. M., pred Vitomilovo katorgo ena njegovih *žrtev*, potlej zapornica na škofjeloškem gradu, od rdečega vermuta škandalno zakričala, da *me ta tip osira, kako sem ga denuncirala! Ga spravila v arest – Vitomil je tiho zaprl za seboj.*

Nazadnje se je 1966. poročil z neko Srbkinjo, ki je delala kot tehnik na radiu. Bila je demonstrativno nasprotje njegovih dotlejšnjih izbrank – koččata, revnih las, puščobnih potez. Robidasti jeziki so nemudoma dali pošto: *Jah, ta ga bo pa zmogla! Ga je že pretepla z grebljico za oglje!* “Kje je Vito?” Hip, dva muzanja. Pa narejena resnoba: “Z jerbasi je odromal v Srbijo. Po zelje, papriko – pripravljajo ozimnico. Vkuhavajo. Vlagajo gobe!” Seveda sta se razšla. Ne vem, je ona ali on zarisal s kredo črto prek stanovanja: “Tu jaz, tam ti – z nobenim potnim listom ni prehoda!” Kolikor sem koga poznal, bi rekel, da je kredo držal Vitomil.

Avtobiografski arestantski roman

Averzija proti licemerskim družbenim postulatom je stalna Zupanova tema v romanih, kjer trdno (kljub pomisleku *Ali pa tudi ne*) stoji *Levitan*, besedilo, ki sodi v vrh evropskega romanesknega zaporniškega pisanja. Giácomo Casanova (*Storia della mia fuga*, 1788⁸ – pustolovčev zapis bega iz beneških *Piombov*, znanih po svinčeni strehi, ki naj bi o pripeki jetnike izmučila do norosti) in Silvio Pellico (*Le mie prigioni*, 1832⁹) mu segata le do kolen. *Levitan*, recimo avtobiografski arestantski roman, ki mu dramaturgijo kazijo (sicer poglobljene) filozofske retardacije in esejistične

⁸ Pripoved o mojem begu.

⁹ Moje ječe.

eskapade, od ekshibicionizma in pedofilije prek incesta do nič kot nekrofilije na Kranjskem – če jih ne bi bilo, vsaj takšnih, bi ga lahko postavili ob *Zapiske iz mrtvega doma* Dostojevskega (v prevodu Vladimirja Levstika).

Vitomil je neznansko preziral belogardizem – so mu pa rdeči telebani povzročili neprimerljivo več gorja kot beli.

Kljub vsemu je do konca ostal, kot Javoršek in Ahac, ponosen na partizanstvo. *Vito, a si koga ubil?* “Čemú bi pa hodil v boj – da bi hruško tresel?” In da je kot nekakšen Plavtov *Miles gloriosus*¹⁰ norel od samopoveličevanja? Mu niso delali krivice? Zakaj zanj sem večkrat slišal, da je bil neustrašen. Stane Semič – Daki (*Najboljši so padli*, 1971): “Ob tej priliki naj omenim, da je bil Kajuh zelo priljubljen med borci in vkljub temu, da so ga nadrejeni večkrat opozarjali, da se kot pomočnik komisarja ne sme spuščati med prvimi v borbe, se za njihova opozorila ni zmenil.” Podobno velja za Vitomila. Za Ahaca. Za marsikaterega med *kulturniki*. Celo za Franceta Bevka: *Pri Gorenji Trebuši smo padli v zasedo, pa je* (petinpetdesetleten gospod) *izdrl samokres. Se pognal. Rjovel na juriš* (radijec Milan Constantini) – še mitraljezec (po lastni volji) je Vitomil bil *nevaren. Pa na moč uspešen. Iz lin vaških zvonikov je sklatil kar veliko belogardistov. Spominjam se, kako je s čistim strelom zvrnil pri Sv. Gregorju kraj Velikih Lašč nemškega oficirja s konja. In mi iz Nemčevega žepa podaril tri cigarete* (ing. Janez Mlinar).

Spotoma: Jabolko iz *Panterja Dinga* je iz apokaliptičnega Ahačevega blodenja po snegu, ko je naletel na pobite partizane. Prizori s pijanimi belogardisti (*še nkol se nisma tolk smejal, k je cerku pogorela*), ki skačejo iz stolpov zagorelih cerkva – bunkerjev, v spomine jih je zajel Janez Vipotnik, komisar 7. korpusa, pa so iz doživetij mitraljezca Vitomila Zupana.

Iz 9. brigade so ga z Dolenjskega poslali na svobodno ozemlje, da bi po opravljenem tečaju v Črnomlju postal govorec ROF. Na znani fotografiji sedi kot izklesan (mehiško filmsko privlačen) gverilec – ni maral brzostrelke, pač pa klasično puško. Ne pištrole, pač pa revolver “*Gllsenti s krogli kot zrela vipavska češnja*”. Zagret patriot je, ponavljam, strastno zaničeval izdajalstvo. Zato se je posebno rad javljal v spopade z belogardisti. Boj z Nemci je imel zgolj za nekakšno “domoljubno moralno dolžnost”. Veliko je v njem bilo istega sindroma kot pri Hiengu – v beli gardi je, profiliran meščan, gledal bajtarsko dolenjsko gloto, ki jo je, v strahu za svoje privilegije, zanovačila ljubljanska škofija.

¹⁰ Hvalisavi vojščak.

Žalibog – več žensk kot pa Nemcev

Mu je pa v partizanih zlasti šlo (med drugim) na živce – vestalsko, mežnarsko, tartifsko, licemersko varovanje morale. Pripomnil sem: “Pa komandanti?” Skomignil je: *Quod licet Jovi, non licet bovi.*¹¹ Se zaokrožil v zgodbo: Komisar Ahac je poklical predse (zgodnega) borca, ki je z neko borko štrbunknil v ljubezenski greh: “A jo boš poročil?” *Ne!* “Pazi, ustreljen boš – torej?” *Ne!* Cigumig je trajal tri četrt ure. Pri zadnjem odločnem *ne* je Ahac obupano vrgel roke v zrak in zaklel: “Ah, pejd k hudiču!”

Pogovor z Vitomilom je bil, če ga ni glodala nevolja, duhovito sprenevedast. Pitoreskno poltih – ponoči smo na Mostu na Soči govorili (tačas je že začel kombinirati *Menuet*) o njegovem partizanstvu. Vprašal sem ga: “No, dobro, Vito, a si jih veliko podrl?” Potegnil je iz cigarete. Stegnil roko s to cigareto: “Žalibog – več žensk kot pa Nemcev in belogardistov.”

Pri Vitomilu nisem nikoli, enako recimo pri Hiengu ali Zlobcu, zaznal šentflorjanske specialitete – intrigantstva (v govorjenju ali v dejanju). Nekateri pa so, narobe, bili nevoščljivi. Ljubosumni na vse. Notranje sprti z vsemi. Menart se je na primer z vsakim delal prijatelj (kasno sem ga, 1963. nama je z Anko bil celo poročna priča, spregledal – ne samo jaz). Je pa trpel za opravljanjem. Nisem zameril: Nemara si je prav moral dokazovati, da je več kot vsi. Da je tik za Prešernom (*Dnevnik*, 2010 so sorodniki odkupili. Ga zavoljo vsakršnih *hipertrofij* vzeli iz obtoka) – prihajal je iz bede: Oče se je ustrelil. Mama je sedem let umirala v kletnem stanovanju. Ko so 41. Italijani junaško prilezli v deželo in so ljudje na kolodvoru plenili jugoslovanske vojaške vagona, se je enajstletni suhceni Janez lotil trebušnega soda masti – ure dolgo ga je valil skoz Ljubljano. Se veselil božjega daru: “Zabela bo zalegla najmanj za leto dni!” Na dvorišču si je sposodil sekirico. Udaril – barigla je bila natlačena z (gnilim) kislim zeljem.

Vitomil je, kot Javoršek, Ahac, slovensko cerkev zaničeval zaradi *grozljive vloge, ki jo je imela pri kvéčenju značaja našega človeka*. Zameril ji je (ni bil edini), ker je bila skoz vso zgodovino “sramotno pohleven trabant rimskemu monarhu in stanovitno proti domačim ljudem.” Zmeraj je poudarjal, da se je rečenica *bolj papeški kot papež* mogla pojaviti edinole na Slovenskem. Čeravno cerkve ni maral, je nekatere duhovnike, ki so zašli vanjo, spoštoval (na primer patra Romana Tominca). Seveda je na izust znal strofe iz Prešernovih *Poezij*, ki tožijo o tem – *v vseh teh tisoč letih ni zmogla, kar so v bore desetletjih naredili dobrega, renesančnega za*

¹¹ Kar je dovoljeno Jupiteru, ni dovoljeno volu.

Slovence protestantje! Nočni pogovori z Vitomilom so bili pretkani s polikarpsko začinjenimi zgodbami, na primer kako so kopali pod Ljubljano: In naleteli na predor, ki je vezal nunsko in meniško cerkev – ta je bil kot katakomba nabit z revnimi okostnjački novorojencev.

Po praslovanskih potezah, s ščipalnikom

Značilno za ta povojna prijateljstva (opaznejših osebnosti) je bilo, da so bila videti za zmeraj. So se pa kmalu razvodenela. Se zdrobila. Ahac, Vitomil, Javoršek – ta je svoja vsakršna razočaranja, užaljenost in prizadetost proti marsikomu in vsemù (*de mortuis* sicer le dobro) sprevrgel v čudno, kar nečedno vztrajno sovraštvo (bi ji sam rekel *demonija?*). Oblásti je rafinirano uspevalo tiho razbijati *nevarne* združbe tako, da je drugega *opozarjala* pred drugimi – pa so drug o drugem mislili, da imajo opravka s podaljšanim udbinim mikrofonom (in šli vsaksebi). Vitomila, ko se je vrnil iz ječe, so organizirano pozabljali – Ahaca organizirano, vse do današnjih dni, difamirali (*reakcija*, partija. In blatne beležke nekega pesnika).

O Vitomilu so govorili marsikaj. Od tegà, da je Cankarjev sin, to je večkrat omenil Vidmar, ki Zupana ni maral (ker ga ta ni maral? Je pa Cankar res bil družinski prijatelj) –, do pisateljve zgroženosti v noveletih, ko je gledal zlobnega Vitomilčka, kako muči muhe. Dveleten je izgubil očeta, ta je, avstrijski oficir, poveljnik bosenskih juršnikov, 1916. padel v Besarabiji – čeprav ni veliko vedel, je rad in s ponosom govoril o njem. Ne vem, zakaj je ironiziral mamó. Se hahljal, da je po *praslovanskih potezah, s ščipalnikom*, dvojčica profesorja N. F. Preobraženskega (plemenitega človeka, ki smo ga študentje bolj radi imeli kot pa spoštovali, dobrotneža z rožo v gumbnici, zmeraj v razhojenih galošah, prej osebe iz ruskega romana kot resničneža iz tistih grobih dni, emigranta – ni bil belogardist: Ker je študiral v Gradcu, je tam ostal. Dr. Rajko Nahtigal ga je povabil v Ljubljano).

V mladih letih je po nekem incidentu (ni ga rad omenjal) moral v svet. Se iti pomorščaka in še marsikaj. Menda (*se non è vero...*)¹² je povohal celó tujsko legijo. Saj da “ni sodil v Slovenijo, ki se je iz črnega klerikalizma in smešnega bigotstva levila v rdečega”, pač pa v Pariz: Mornariški oficir Čoči de Micheli (sem prav zapisal? Minilo je več kot pol stoletja) je, dodeljen kot pirotehnik filmu *V srcu Evrope* oziroma *Na svoji zemlji* (z marinarsko uniformo, eksotično privlačen za celinsko Ljubljano, je veliko

¹² Če ni res, je dobro izmišljeno.

bolj plenil ženska srca po kavarnah kot filmaril), rekel o Vitomilu, da je *rôjen za Montparnasse*. Pa se popravil: Ah – *ne, za Montmartre!*

Prek papeževe čarne hčerke

O Vitomilu so mi največ zaupale tri ženske. Zlasti ena – A. M. *Spoznali* so se po 1945. Bil da je *erotoman*. Vendâr (menda) nežen, obziren. Druga je vedela, da je zapeljeval s pridušenim, brnjávim glasom. Z drobnimi, prefinjenimi lascivnostmi, ki so naraščale do impresivnih poant, zmeraj obetávno *hudobkast*. Ali jih je, sadomazohist, mučil? Ko tisti otrok muhe v Cankarjevi črtici – ah, no! Tretja, Blejka, pa – da je izbiral ne ravno rubensovskih, pač pa harmonično zaobljene eksemplarke, zagonetno bebavo (*giocondasto*) smehljave. “A sem jim podobna?” “No – malo že.”

Vitomil je družbi kdaj omenil intimen *abecedarček* znank, ki naj bi z nji-mi tako ali drugače kar koli *imel*. Pa sem mu podstavil majhno odskočno mino (kot svoje dni Ahacu – le da temu knjigo): V Unionu *ondan sem srečal očarljivo brinetko* (ime sem si hitro izmislil) *Julijo Papirót – menda bo delala pri Kompas*. Vitomil se je važno nasmehnil. Zakrožil s cigareto: “Poznamo! Eh, no – poznamo!”

Njegovo kvantanje ni bilo klafanje dragega dr. B. M., ki je imel težave z ženskami (ker jih ni imel) – ko sem omenil svojega strica, 1918. je, italijanski vojaški zdravnik, prišel od Piave do Mosta na Soči, se tu oženil, pisal se je *Focacci* (beseda je iz latinskega *focáciusa*: Oljnati kruh, pečen v žerjavki. Iz njega je tudi naša *pogača*), je zamrmral: “Interesanten priimek – *f*, ki spominja na *f*!”

V poznih urah je (zoper dremavost?) razlagal o Aragoncih Borgijcih – dobro je poznal njih rodoslovno deblo vse od papeža Aleksandra VI. (Rodrigo Borgia), znanega po razbrzdanem življenju. Po spletkarskih političnih strasteh. Po nepotizmu. Prek papeževe čarne hčerke Lukrecije. In sina, brezobzirno spretnega Cezarja, ki je po njem Machiavelli izrisal znamenitega *Vladarja*. Do dionizično veličastnih orgij na papeškem dvoru (337 prostitutk) – občudovalno je opisoval strokovno nadarjenost treh Aleksandrovih favoritk: Sibillíne, zlatolase Gattine in zlasti Gelsomine, ki si je dala umetniško prerisati *bizarnosti* iz (dotlej znanih) pompejskih bordelov.

Za razloček od Prežihovega Voranca

Za Vitomila je spolnost, skratka, človekov poglavitni mótor. Najbolj živahen izraz sle po življenju. Že spočetka je sledil prej sebi kot Louisu

F. Célinu ali pozneje Henryju Millerju (*Rakov povratnik*, 1963): Iz neposrednih izkušenj *pisati življenje, ne papirja*. Pristno, čeprav cinično. Čeprav nihilistično. S črnim humorjem. Čeprav anarhistično (do družbenih konvencij) – ne moralistično. Ne skrivaško. Glavna oseba naj bo pisateljev drugi jaz. Leta 1947 je za dramo *Rojstvo v nevihti* prejel Prešernovo nagrado. Pa izdal *Jurija Trajbasa*, ki ga je 1948. Boris Zihelr žolčno (*amoralna dekadenca, nihilizem, nezgrešljivi individualizem, anti-humanizem, perverznost, cinizem, morbidnost*) naskočil v reviji *Novi svet* – Zihelr je z bukvice *Eksistencializem in njegove družbene korenine* (1953) “donkihotsko zasajal kopje, v kompaniji s katoliškimi jérobi”, zlasti v Sartra in Camusa.

Smešno se mu je, pomnim, zapísalo početje Branka Hofmana – ta se je v romanu *Noč do jutra*, 1981, ki naj bi bil *političen* (golootoški, informbirojevski), “premeteno okoristil z izkušnjami iz zapora, ki so ga vanj vtaknili zaradi docela navadnega kriminala” (dr. Bruno Hartman – znana afera z večmilijonsko poneverbo v škodo mariborskega časopisnega podjetja).

“Premalo oblikovnega artizma je v Zupanovem pisanju, da bi mi posebno imponiral,” (C. Kosmač). Pri Vitomilu se vidi, da je hlepel, bruhal. Potreboval *peno* krog sebe – ker je imel živopisno življenje, jo je z lahkotno dokumentarnostjo *proizvajal*. Pa vendar – zakaj se s Kosmačem ni ne družil ne razumel? Enigma. Kajpak je bil kritično molčljiv tudi o Kosmačevi literaturi (*Pomladni dan*, 1953). Očital mu je zlasti ozko domačijstvo, folkloro (za razloček od Prežihovega Voranca – tega je štel med *velike pisatelje*). Je razlog za njuno tujost izvor? Drugi siromašen bajtar iz osov ob Idrijci, prvi meščan? Čeprav poliglota, čedna, naprednega duha, popotnika, svetovljana, z razvejeno življenjsko potjo, begunca, partizana, oba z razbitim življenjem, dragocena družabnika – med njima (že med vojno) ni prišlo do dobrotnega stika. Je med obema bedela senca Josipa Vidmarja?

Večer je bil pokvarjen

Je pa nanj že prežalo *oko določenih sil*, ki so začele zategovati liberalni pas in uvajati hinavskost rdečega klerikalizma. Kocbekov sin Jure je zlasti namigoval na žurnalista Milana Šego – ta da *se je hulil okoli Vitomila*. In prijateljsko *prihajal k mami Zdravki in očetu Edvardu*. Ker je Vitomil bil eksponiran, so začele vanj sikati puščice majhnih, nevoščljivih literarnih duhov, tako imenovanih *kolegov*. Vem, kaj so govorili o njem – in govorili so slabo (jim je pa sam dajal pravnšno slamo za prežvekovanje). Že 1944.,

ko je za partizanski oder napisal nekaj skečev, so mu obesili *ideološko problematičnost* – Zupanov volivno propagandni skeč *Tri zaostale ure* so na primer prepovedali, ker da *ne odgovarja sedanji politični liniji*.

Ko je nekoč prišel na obisk in sva šla do moje hiše nad sotočjem Idrijce in Soče, je pod tolkalom za okenskim križem na vhodnih vratih zataknjena čakala vizitka: *Oh, Saša, kako Ti zavidam! J. Javoršek*. Vitomil je pozelelenel. In potlej, mrk, gledal samo še v kozarec – večer je bil pokvarjen.

Na Most na Soči je prihajal s prijateljico Evo N. Sam. Ali pa – s Francetom Kosmačem sta bila edina slovenska pisateljja, ki sta z avtom zgrmela v Ljubljano: Ali pa ga je pripeljal muzikus Miran Kvartič, redaktor na RL. “Pijanci in otroci imamo srečo,” je Vitomil pojasnjeval: “Jasno – bila sva nalita.” Nobenemu se ni kaj bridkega zgodilo. Dami sta, menda, pretrpeli strah. Malo prehlada. In kolcanje od smrdljivih požirkov umazane reke.

Pri večerjeh je do polnoči vztrajala tudi moja mama – ker Vitomil ni izbiral (boljše *je izbiral*) nekaterih tabu besed, je, pomnim, vsakič zakašljala. Ko me je prvič obiskal, sva zavila v bližnjo vas Čiginj – tam je bil *centro di smistamento*¹³ (ne taborišče, kot napačno pišejo literarni zgodovinarji): V živinskih vagonih do Mosta na Soči. S tovornjaki v Čiginj. Šele potlej naprej, zlasti v Gonars. Skoz ta zbirni punkt (šlo je za vojašnice – soldateska se je aprila *preselila* v Slovenijo) je pripotovalo veliko znanih ljudi: Od Franceta Balantiča prek Borisa Kraigherja do Marijana Tršarja. Vitomilu so privoščili (*hudič jih vedi, barabe, zakaj!*) krajši postanek v tržaškem Coronéu. V čiginjski gostilni je živo obujal spomine na odporniški čas – obljubil sem, da ga bom peljal še na Méngore, gledala sva jih z okna: Prijazni hribček je od 1915. vzdržal ducat srditih italijanskih ofenziv, naluknjan kot švicarski sir (do obiska ni prišlo). Utrdbe, ostanki mostu, ki je združil levi in desni breg Soče, fotografije ruševin naše hiše, enojne in dvojne kaverne krog Mosta na Soči so ga prevzemale. Nemara tudi zavoljo očeta, ki je v tej vojni padel. Ali pa kot odmev na lastne partizanske peripetije.

Dominik Smole je poleti priropotal

Povedal sem mu zgodbo o Coronéu (tam so mučili tudi mojega očeta) – Tomaž Hren je lepo opravil na Kranjskem: Temeljito, po nemško. Ubogljivo, po slovensko. Iztrebil je vse, kar se je iztrebiti dalo. Iz božjih njiv je grebel protestantske kadavre. Jih kidal v Ljubljano. Ta slabo obriti, grintavi prelat si je za stare dni omislil tuskul v Trstu. Ker je ta-

¹³Odbirni center.

krat gospôda latinizirala imena (Petelin – *Gallus*), je postal *Corona*. Ni dočakal blaženosti v novem počivališču. Ga je prej pobralo. Ker je že spustil v Slovenijo jezuite, jim je v oporoki zapustil tržaški dvorec – ga je pa Jožef II. nacionaliziral. Rezidenca je postala avstrijska ječa. 1918. je postala laška ječa. In še danes je ječa. Sezidal jo je nekdo, ki je uničil 200 let slovenske kulture – njegov tržaški dom pa je do 1945. grozljivo uničeval slovenske ljudi.

Seveda sem mu govoril o mostarski nekropoli. O znameniti *svetolucijski fibuli*. O arheologih – na primer o dr. Carlu Marchesettiju. Ga peljal na griček sv. Mavra, v cerkvico, ki je druga ob Soči (krog leta 1100. Prvi je Sveti Danijel pri Volčah) – je pa Vitomila bolj zanimalo, ko smo šli tik Pregljeve rojstne hiše gor, po *Lóvrčevem (Pregljevem) klancu*, ali je res, kar piše dr. M. Boršnikova (*Pogovori s pesnikom Gradnikom*, 1955). Res: Preglja so vrgli iz semenišča. Dekline iz *Piazza Cristo* so dopoldne reklamno paradirale po Gorici, zvečer in do jutra pa ordinirale. Vse to je hudo razburjalo fante, namenjene za kmečko plebanstvo – pa je prišlo do katastrofe. Pregelj je izhajal iz družine, ki je bila (bi sam zapisal) *godčevske* krvi. Župnika Fabijana, *Juánčkovega* mecena, mentorja, krušnega očeta, je smuk v hišo veselja prizadel. Pregelj je namreč doraščal v župnišču. Mostarsko tercijalstvo je celo šušljalo, da je župnikov sin: Pregljeva mati je bila lepa, oče – no, jah, pa iz Modréjc. Oba sta mlada umrla od hribovskega žganja. Ko mu je župnik javno odmaknil pomoč, se je zatekel na Dunaj. Spoznal gospo, ki ga je podprla med študijem. Mu postala žena – je pa plemeniti Fabijan prek obskurnega goriškega odvetnika še naprej skrbel zanj, ne da bi Pregelj (spočetka) vedel, odkod pravzaprav apanaža.

Dominik Smole je poleti priropotal na zgaranem tomosovem mopedu (enem prvih). Nam prinesel dragoceno darilo, *Antigono*. Ko mu je vozilce popravljaj mostarski mehanik Rovšček, smo se zaklepetali za kamnito mizo. Pri kavi, konjaku. V zraku je že bila dekameronka nanizanka – in: “Boccaccia, ta je ob nedeljah prijahal s posestva blizu Firenc (tam je pisal *Dekameron*) razlagat Danteja s prižnice v cerkvi Santa Maria Maggiore, so pustili živeti. So pa *Dekameron* do 1929. tiščali na indeksu.” Vitomil (prebiral je Dominikovo umetnino) je, s prstom v knjigi, pripomnil: “Pri nas bi prelati pred ljubljansko škofijo oba z ihto zažgali na grmadi ob zveličavnih piskih trompet pod vodstvom nuncijaturnega tamburmajorja!”

Sta me starša naročila štorclji

Osuplo je trznil, ko mi je ušlo, da zbiram gradivo za trilogijo o Predjamskem: “Da bi danes delali zgodovinski roman? A je to simptomni kompleks,

ker Slovenci ne premoremo epa?” Potolažil sem ga: “Ah, ne – šlo bo za veselo, poudarjam: Veselo zgodbo iz skrajnje žalostnih, mračnih, komplikiranih, kratka, obupnih dni: Strelni prah. Turki. Punti. Gutenberg. Kuga. Amerika. Kómpas in tako naprej. Za pikaresko – spomni se simpatičnega Grimmelshausnovega *Simplicija Simplicissimusa* v pobožnostni tridesetletni vojni! Moral se bom navzeti primerne sloga. Patinirati besedni zaklad – pridevnike, prislove. Skovanke. Se vsako noč vračati v leto 1484. Paziti na ozračje. Miselnost. Orožje. Higijeno. Medicino. Kulinariko. Obleko. Dvorjenje. Razvade – in tako daleč naprej.” Vitomil je sočutno kimal: “Šlo bo za dolgo, težavno plovbo!” Prikimal sem: “Menda, Vito, šlo. Na *Univerzi za tujce* v Perugii sem poslušal predavanja o renesančnem. O baroku. In *beri slovarje*, me je na skalah kraj Idrije mojstril Ciril Kosmač – brez treh Glónarjev se ne bi nikoli hotel lotiti *Predjamskega*/Saj, šlo.” “Prav. *Sto tebi sreč želim*, je sklenil Prešernov *Mornar*. Prav.”

Dogovarjala sva se za skok v Benetke. Zvedel je, da sta me starša 1929. (na poročnem popotovanju do Bozna, tam je oče končal svojo *protiitalijansko kampanjo*, general Brusilov je 1916. razbil fronto, pa so jih vrgli na Rusko, da bi jo zakrpali) – naročila štorklji v beneškem hotelu Danieli: Videl sem se mu kot nalašč za cicerona. Zlasti so ga privlačili starodavni *Piombi*, ki segajo v 11. stoletje, ko je doževa palača bila še trdnjava. Giácomo Casanova naj bi tam prestajal petletno kazen zaradi proticerkvenega govorjenja. In razuzdanega libertinstva – na las podobnega Vitomilovemu. Jo je pa v temni noči na 1. november 1756 popihal skoz streho do gondol in prek Bavarske v Pariz. Vitomila so dražile nage ženske, ki so jih vzhrepeneli zaporniki praskali z žeblički v kamniti obod notranjih oken. In smešno grobi pograd v celici št. 1 (*Casanovovi*). Mene pa mornarsko kuhana bela polenovka z belo polento, s četrtinko *črna* vina v strmem klančku tik nad spomenikom veseljaško rejenega gledališkega prenovitelja Carla O. Goldonija (z nečimrno elegánovsko kitko).

Pri TV nanizanki *Vest in pločevina* sem zamižal (ne samo) na eno oko. In naveličano pustil, naj gre ta zanikrno, izpraznjeno, na hitro izdelana reč čez zaslon – pri besedilu se je razločno videlo, kako je pisanje za film Vitomila zvegalo: Zašel je v skribomanijo. “*Za kamero* (takó TV kot filmsko) *je to celo izborna!*” Postumna bibliografija naravnost mrgoli od Vitomilovih scenárijskih nedonošenčkov. Redakcijsko obdelovanje te neinventivne, vodéne anekdotike, diskurziranje, dramaturško *likanje*, bedenje nad igro, nad režijo pa mi je začelo že grdo presedati, zakaj – odhajal sem.

Oh, zdaj bo pa vroče

Skratka, bolj se mi je bližal, bolj sem se oddaljeval – pa prekinil z njim, ko je začel vse bolj očitno tancati nekakšno nojevsko snubitveno koračnico krog moje mame (med njima je bilo zgolj štiri leta razločka): Na Mostu na Soči se je delal svit. Vzkipèl je dan – po bogati večerji in razkošnem pitju smo obsedeli. Visoka okna so bila na stežaj odprta. Kostanji še iz časa Franca Jožefa so gostili kose. Na lepem se je vžgal ptičji koncert, ko da bi mu dirigiral Aram Hačaturjan (*Ples s sabljami*) – in na lepem sem prijazno rekel: *Vito, ne zameri, vendar jaz ne morem ostati tvoj prijatelj*. Umolknil je, ko da bi se med britjem urezal. Sklonil glavo. Pogledal v cigareto, ki jo je počasi vrtel med prstoma: “Prav.” Miran Kvartič je, ubogi, dremal. “Prav,” je ponovil. Vstal – in brez besed sta počasi odšla po stopnicah.

Naslednjega večera mi je mama telefonirala, da je Vitomil “razdejal sobo št. 8” – soseda, ki je zgodaj zjutraj tresla kuram pičo, je z občudovanjem zagledala bogat curek, ta je fontansko, v visokem loku brizgal z okna. In čez čas kondom, *napolnjen s kokto* in z enim manšetnim gumbom – nebodigatrebsko je opletal, pripet k okenski polici, v zorni obsoški dan. Dvomim, da je razsajal Kvartič – ta je imel rokice za okarino. Vitomil pa za boksarske rokavice. In za mitraljez. Ko sem mu na vrtu hotela *Turist* poočital: *Drugič razbij sobo meni, ne mami*, se je zadrežno smehljal. No, tako se je končalo – ah, se ni: Čez teden dni mi je Peter (ali Božič ali Zobec?) zaupal, kako mi je tistega zgodnjega jutra na Mostu na Soči Vitomil odločno rekel: *Saša, ne zameri, vendar jaz ne morem ostati tvoj prijatelj*.

Zadnjič sem Vitomila videl na vrtu hotela *Turist*, ko me je Peter Zobec vrešče vabil k mizi, pa sem zagodrnjal: “Odtod do vaju je toliko korakov kot od vaju k meni.” In se poslednjič z njim pogovarjal (vtem si je pustil meniško brado, se začel zapirati pred ljudmi), ko me je glavni ravnatelj RTV spodbujal, naj dam kot urednik TV drame ob ne vem kateri obletnici na spored *Rojstvo v nevihti*. Telefoniral sem mu, pa se je mrmravo začudil. In prijazno svetoval, naj nikar: “To je skeč, partizanski teater, napisan za dviganje duha, času primeren, po merilih *breze* – torej propaganda.”

Seveda sem šel za Vitomilovim pogrebom – pa je, ko da sploh nisem šel. Kljub fami, ki se je svoje dni kadila čez Ljubljano, je bil skromen. Ne pomnim niti enega *stanovskega kolega*. Spominjam se le, da je kraj mene hodil prijatelj, radijski režiser Hinko Košak. Da si je z dvema prstoma popravljaj bujne črne lase (z belo progo posredi – spomin na streljanje v Dragi pri Begunjah). Da mi je vso pot vzdolž grobov šepetaje

tožil, kako se mu leva nogavica viha, svaljka. Spušča v čevelj. Da je v roki nosil oleandrovo vejico – in da mu je Vitomil umrl v naročju. Zadnje Zupanove besede da so bile: “Oh, zdaj bo pa vroče!” Vse drugo je odpihnil veter (časa).